

TENDENCIASZERŰ NYELVI VÁLTOZÁSOK LEÍRÁSA ÉS ÉRTÉKELÉSE

(NYELVLEÍRÁS – NYELVMŰVELÉS – STILISZTIKA)

KEMÉNY GÁBOR

1. A nyelvi változást Kiss Jenő a Keszler-émlékkönyvbe írt tanulmányában olyan állandó alkalmazkodásként határozza meg, amely a nyelvközösség mindenkori kommunikációs és kifejezési igényeit elégíti ki. Ezt a „nyelvi alkalmazkodást” egyrészt külső (nyelven kívüli), másrészt belső (a nyelv rendszeréből fakadó) körülmények kényszerítik ki (Kiss J. 1999: 188). A nyelvi változás alapja, kiindulópontja a nyelvi újítás.

A **nyelvi újítás** megjelölést kétféle: egy tágabb és egy szűkebb értelemben használhatjuk (uo.).

Tágabb értelemben nyelvi újításnak tekinthető minden nyelvhasználati módosítás/módosulás, vagyis akár a hapax legomenon is. A szűkebb értelemben vett nyelvi újítás körébe az olyan egyéni kiindulású neologizmusok tartoznak, amelyek fokozatosan közösségivé válnak.

A nyelvi újítást több tényező is korlátozza (ha nem így lenne, a nyelv a szüntelen újítások miatt végső soron alkalmatlanná válna kommunikációs funkciójának betöltésére). A legalapvetőbb korlátozó tényező az ún. nyelvrendszeri szűrő: ez akadályozza meg az adott nyelv jellegével, típusával össze nem egyeztethető változtatásokat (pl. a nyelvtani nemnek a magyar nyelvbe való bevezetését). A másik szűrő a beszélőközösség szűrője: ha az újításnak nincs tényleges társadalmi alapja, rendeltetése, nem tud gyökeret verni, és előbb-utóbb elenyészik (Kiss J. 1999: 189).

De ezek előtt (vagy után?) kell lennie valamiféle egyéni szűrőnek is, amely az idiolektusnak, a saját nyelvhasználat normájának megfelelően korlátozza rögtönzéseink kimondását, ill. leírását. (Itt főként az ún. nyilvános beszédre, ill. írásra gondolok.)

Hogyan zajlik a nyelvi változás? Ennek módjára leginkább a jelenlegi nyelvhasználati módosulásokból következtethetünk. Fónagy Iván írja a kérdő dallamú felszólításokról szóló régi, kitűnő tanulmányában: „A »szabálytalanság« [...] nem kivétel, hanem szinte szabály az élőbeszédben. Alighanem azért érezzük elevennek a beszédet a »holt« betűvel szemben, mivel a mozgás a beszédnek inherens, azaz szükségszerű, belső tulajdonsága. A jelenben megfigyelhető mozgás, a **váltakozás** pedig az időben lefolyó **változás** vetülete” (Fónagy 1966: 130; a szerző kiemelése – K. G.).

Ami a szinkroniában váltakozásként, pl. két szinonim szerkezet vagy két alakváltozat versengéseként jelenik meg, az a történetiségben változásként rajzolódhat ki a nyelvtörténész szeme előtt: „az egymást követő nyelvéllapok közötti átmenet olyan közbülső állapotokon keresztül valósul meg, amelyekben [...] »régik« és »új« alakok élnek egymás mellett” (Bynon 1997: 197).

Hasonlóképp foglal állást a kérdésben Herman Józsefnek és Imre Samunak a magyarországi nyelvi változásról és nyelvi tervezésről írott klasszikus cikke: „egy-egy nyelvben a szerkezeti módosulások zöme ún. változatok egymás melletti használatán, »együttélésén« keresztül zajlik le. Ezért a diakrón átalakulás bizonyos folyamatai a nyelvközösség számára mint szinkrón síkon adott változatok közti választási lehetőségek jelennek meg” (Herman–Imre 1987: 515).

A nyelvi változatok versengése azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a nyelvi változásnak (vö. Bynon 1997: 185; Kontra 2003: 21). Abból, hogy egy nyelvi elem vagy szerkezet variabilitást mutat, nem következik, hogy ez a variabilitás egy éppen akkor zajló nyelvi változásnak a tünete. Fordítva azonban kimondhatjuk, hogy bármely tényleges változás feltételezi korábbi nyelvi változatok meglétét.

2. A mai magyar nyelvhasználatban a következő **főbb változási tendenciák** meglétét tételezem fel:

- rövidülés (detrakciós alakzatok) ↔ hosszabbodás, bővülés (adjekciós alakzatok);
- tömörítés (szintetikus kifejezőmód) ↔ (fel)oldás (analitikus kifejezőmód);
- egységesülés (analógia) ↔ differenciálódás (variánsok létrejötte);
- idegen szavak beáramlása (olykor „visszaidegenítés” is) ↔ magyarítás (olykor tükörfordítások, idegenszerűségek is);
- választékosságra törekvés (olykor a finomkodásig) ↔ stiláris fellazulás (olykor a bizalmaskodásig, a durvaságig, sőt a trágárságig).

Ezek közül a tendenciák közül most csak az egyikkel foglalkozhatunk: az egységesüléssel, s azzal is csupán vázlatosan, néhány új példa tükrében.

2.1. Az **egységesülés** felé mutató változások a nyelvi rendszernek több szintjén is megjelennek (ahogyan persze az ellentétes irányú, a differenciálódást előmozdító változások is). Haladjunk tehát nyelvi szintek szerint!

2.1.1. Hangtani síkon az egységesülés tendenciája érvényesül abban, hogy az *ö*-zés kezd kiszorulni a regionális köznyelvekből is, és a nyelvjárásokba vonul vissza. (Ellenkező irányú törekvés viszont az, hogy tegyük köznyelvvé a zárt *ē* hangot, és a *fel* – *föl* típusú alakpárokban a labiális változatot részesítsük előnyben; ezek a nyelvi mozgások a differenciálódás tendenciáját erősítik.)

2.1.2. Alaktani (tőtani, toldalékolási) egységesülés:

2.1.2.1. A szótári *tő* dominanciája a *tő*változatokkal szemben („egyalakúsodás”). Nem azonos a gyermeknyelvi **hót* ’havat’, **lót* ’lovat’ típusú toldalékolással, amely nyelvújítási (átmeneti) stádium. Különösen összetételekben gyakori, hogy az utótagot egyalakúsítják, pl. *halászlét* (nem pedig: *halászlevet*). Ez már normatívnak tekinthető, s a többi ilyen is azzá válhat. Példák:

„zománcozott kis *virágvedert*” (Kossuth rádió, 2001. szept. 7.; egy gyermekeknek szóló reklámban);

„a múlt évinél kevesebb *gépjárműt* törtek fel” (ez is rádió).

Van példa az ellenkező tendencia érvényesülésére is (l. Kiss Gábor cikkét a *sátort* > *sátrat* változásról: Kiss G. 2002).

2.1.2.2. Az *az, ez* mutató névmás ragos alakjai, mint tudjuk, egy kivétellel regresszív hasonulással alakulnak: *abból, arról* stb., s ezek mintájára megjelennek az *avval, evvel* toldalékos alakok is. Igényes stilszták is élnek velük, pl. Esterházy Péter. De a köznyelvi norma szerint ma is az *azzal, ezzel* a szabályos (progresszív hasonulással).

2.1.2.3. A beszélt sajtónyelvben is feltűnnek az *az/ez mellett, az/ez miatt* névutós szerkezetek (az *ez miatt* formát egy interjúalany a közoktatási törvényről szóló, egyébként igen választékos, enyhén hivatali nyelvi jellegű rádiónyilatkozatában hallottam). Megszűnőben van az *az/ez alatt – a/e miatt* kettősség. (Számolni kell az *az/ez alapján* analógiájával is.)

2.1.2.4. A birtokos személyjelezésben nem a szótári tő, hanem az egyes szám 3. személyű alak veszi fel a toldalékot. Egy régebbi példa: *nejem, vejem* stb. (*nőm, vőm* stb. helyett). Újabbak:

„a kocsik *ajtajai* önműködően záródnak” (pályaudvari hangosbemondó szövege);

„a hatalom *emelyűjeihez* Szaddám Husszeint a rokonait, barátait és üzletfeleit engedte közel” (Népszabadság 2003. márc. 21. 3);

„a *részidejei* meg sem közelítik honfitársáét” (Nemzeti Sport 2002. febr. 25. 21);

„előkerülnek az újpesti szurkolók *zászlajai*” (m2, 2003. szept. 1. 18.35).

A *kettejük, hármójuk* birtokos személyjeles számnévi alakok mintájára a norma szerinti *egyikük, mindegyikük, melyikük, valamelyikük* helyett felbukkantak és terjedni kezdtek az *egyikőjük, mindegyikőjük, melyikőjük, valamelyikőjük* formák:

„Szerencsére *egyikőjük* megáll, mivel lefülelt egy hórihorgas alakot, aki [...]” (Beregi Tamás: Egyetlenem. Európa Könyvkiadó, Bp. 2003. 234);

„[...] zálogul *mindegyikőjük* egy-egy ruhadarabot aggatott rám” (uo. 220).

2.1.2.5. A *kettő* számnév jelzőként *két* alakban áll jelzett szava előtt: *két jegyet kérek*. A *két* és a *hét* összetéveszthetősége miatt azonban a szótári tő (a *kettő*) jelzői szerepben is erősen terjed:

„[...] a tíz, majd még *kettő új tag* belépése felülírja a belső viszonyokat is” (Népszabadság. 2003. ápr. 17. 3);

„Odább tolt a sáv közepét mintegy *kettő százalékkal*” (Kossuth rádió, 2003. jún. 5. 7.10, egy nyilatkozótól);

„Az Ikon sorozat legutóbbi *kettő kötete ...*” (Duna TV, 2003. jún. 5. 17.35);

„[Tükrömben] ütemesen mozgó formák játéka figyelhető meg, néha *kettő különálló*, néha egy összetartozó *testé*” (Beregi i. m. 219);

„A *kettő fogalom* összefonódik, egyik sem létezhet a másik nélkül” (III. éves bölcsészhallgató vizsgadolgozatában).

2.1.3. Az egységesülés tendenciája érvényesül abban is, hogy hasonló vagy legalábbis érintkező jelentésű szópárok egyik tagja átveszi a másiknak a funkcióját, és ezzel azt fokozatosan kiszorítja a használatból. Első példánkban a folyamat már majdnem

lezajlott; a másodikban a két szinonima egyaránt használatos, de egyikük előrenyomuloban van a másiknak a rovására.

2.1.3.1. *Miatt – végett*. A választékos nyelvhasználat normája szerint a *miatt* ok-, a *végett* célhatározói körülményt fejez ki. Az újabb nyelvhasználat szerint cél kifejezésére is inkább a *miatt* névutó használatos, a *végett* kezd kiszorulni az élőnyelvből (a nyelvjárási alapú, vulgáris *betegség végett zárva* esettel most nem foglalkozom):

„A további állagromlás *elkerülése miatt* az [...] új típusú midibuszok a Moszkva tér felé haladva a Szentháromság-szobrot a bal oldalról kerülik meg” (hirdetmény);

„Az összeütközés *elkerülése miatt* félrerántotta a kormányt” (mtv, 2003. febr. 1., a Híradó esti kiadásában).

2.1.3.2. *Tud – bír*. E két igének segédigei alkalmazásban a ’képes vmire’ a közös jelentésmozzanata, ám ez a képesség a *bír* esetében inkább fizikai, a *tud* esetében inkább szellemi: alig *bírta* felemelni azt a nehéz zsákot; nem *tud* választani a két lehetőség közül. Hangsúlyozom: „inkább”, mert fordított példákat is lehetne idézni.

Újabb fejlemény, hogy a *bír* gyakorisága érezhetően megnőtt, és nemcsak fizikai, hanem értelmi vagy érzelmi vonatkozásban is helyettesíti a *tud*-ot. Úgy is mondhatnánk, hogy egységesülés zajlik le a *bír* javára. Ezt azonban korai lenne kijelenteni, mivel a *tud* gazdag jelentésű és nagy relatív gyakoriságú ige, ezért idővel visszaszerezheti most elveszített pozícióit. Egyelőre azonban ilyeneket olvasunk:

„[...] a kampányban már csak balról *bírta előzni* őt [é. Orbán Viktort] a Medgyessy Péter alakjában testet öltött késő kádári technokrácia” (Népszabadság 2003. ápr. 11. 3);

„Köszönhető ez elsősorban annak, amit [...] képviselőink napirend előtt, után és legfőképpen helyett [...] *produkálni bírnak*” (Népszabadság 2003. ápr. 7. 3);

„Fáj, hogy Ausztriának, Svájcnak, német földnek mi *nem bírhatunk* ily kollektívot *adni*” (Tandori Dezső: Népszabadság 2003. ápr. 24., Könyvfesztivál mell. IX).

Közös jellemzője a fenti három idézetnek a szerzők érzelmi túlfűtöttsége. Talán ez is okozta, hogy a *tud* és a *bír* közül az erősebb indulati töltésű *bír*-t választották.

2.1.4. Egységesülés megy végbe az igekötők használatában is, pl. a befejezettség, mozzanatosságot, valamely cselekvés elkezdődését kifejező (perfektív-inkoatív) *be* igekötő újabb és újabb igékre terjed ki.

Nádasdy Ádám (2003: 285–6) adatai: „Tegnap délután olyan szinten *bealudtam*, hogy ...”; „Amint eloltottuk a villanyt, a gyerek *besírt*”; „Úgy *betáncoltam* a buliban, hogy ...”; „Úgy *bemároltak*, mintha ...”; „Ki nem állhatom, ha az Emese *behisztzik*”; „A közönség teljesen *berévíült*”.

Pátrovics Péter (2003: 202–6) adatai: *beriad* ’(tűzoltó) akcióba, riadókézsültségbe lép’, *begyanúsít* ’meggyanúsít’, *bekeresztel* ’(pap) megkeresztel’, *beoktat* ’oktatásban részesít, kioktat’, *bevéd* ’megvéd’, *befáj* ’megfájdul’, *befél* ’félni kezd, (nagyon) fél’, *behány* ’elhányja magát’.

T. Somogyi Magda (2003: 371–5) adatai: *bealszik* '⟨akarata ellenére⟩ elalszik', *beájul* 'elájul', *behal* 'meghal', *besértődik* 'megsértődik', *beújít* 'újít, újat vesz, kicserél'.

Saját gyűjtésű régebbi példák az 1990-es évek közepéről: a bíró *befűjja* 'megítéli' a tizenegyest; *bevállalja* 'vállalja, elvállalja' a munkát; *beidéz* vmit/vkit a szakirodalomból: 'idézi, ill. hivatkozik rá'.

További, eddig nem publikált adatok:

„Ha előre tudom, hogy fotózás lesz, *besminkeltem* volna” (Blikk 1995. máj. 26. 14);

„Két és fél kilót *beemelt*” 'emelt (súlyemelő az előre jelzett kezdősúlyán)' (m1, 2000. szept.; olimpiai közvetítésben);

„Apám *beájulna*” (filmcím; Népszabadság 2003. máj. 13. 24);

„Mindig *bemódosítottak*” 'módosítottak (a költségvetésen)' (Kossuth rádió, 2003. máj. 16. 6.25; Kupa Mihály nyilatkozata);

„[...] különböző síkokat, beszédmódokat *választ be* a szerző. [...] A *beválasztási* aktusban újratertődnek a dolgok” (egyetemi szemináriumi dolgozat, 2003. máj.);

„Keitát a kanyarban *beelőzték*” (Eurosport, 2003. aug. 31. 19.40).

A *be* eredeti irányjelölő funkciója (vö. *beválasztották* a parlamentbe) ezekben az igékben háttérbe szorul: az igekötő befejezettséget, megkezdődést vagy egyéb sajátos, komplex jelentést fejez ki. Nádasdy a perfektív és az inkoatív funkción kívül „szubmerzív” (a megkezdett cselekvésbe való belemertülést, beletemetkezést érzékeltető) funkciót is feltételez (vö. Nádasdy 2003: 287). Az ilyen szerepű *be* sokszor a normatív igekötőnek a helyén, azt kiszorítva jelenik meg, olykor redundánsan is (amikor az adott kontextusban maga az alapige is elégséges volna a kívánt aspektusnak az érzékeltetésére, pl. *vállalja* a munkát, *idéz* a szakirodalomból).

2.1.5. A következő jelenségsoport – bizonyos kötőszók szórendi helyének analogikus módosulása – már a szintaxis körébe vág. Az *azonban*, *ugyan*, *ugyanis* kötőszók az irodalmi nyelvi norma szerint általában a tagmondat belsejében foglalnak helyet, ám egy idő óta – különösen a sajtónyelvben, de a beszélt nyelvben is – a mondat élére nyomulnak előre. Ennek talán abban rejlik az oka, hogy a beszélő (író) minél hamarabb tudtára akarja adni hallgatójának (olvasójának) a mondat szembeállító ellentétes, megengedő, okadó magyarázó jellegét:

„értésítették a rendőrséget, *azonban* a járőrök kitérkezéséig a férfi kereket oldott” (Mai Nap 2001. jan. 2. 7);

„*Ugyan* a holnapi Balaton-átúszás nem innen, Zánkáról indul, [...]” (Kossuth rádió, 2000. aug. 11. 10.30);

„Nem tudok elmenni a megbeszélésre, *ugyanis* megbetegedtem” (idézi Rác 1968: 441).

A fenti példákban az *azonban*, *ugyan*, *ugyanis* szórendje a *de*, *bár*, *mivel* stb. szórendjének mintájára alakul (ezek hagyományosan a tagmondat élén állnak), s közben,

szórendi helyüket elfoglalva, fokozatosan ki is szorítják őket a használatból. Különösen a *bár* kötőszónak a ritkulása feltűnő. Az *azonban*-nak és az *ugyanis*-nek ilyen szórendjére már Tamási Áronnál, az élőszóbeli elbeszélés stílusát imitáló Bölcső és bagolyban (1949) is található példák: „*Ugyanis* a gabonát, miből az asszonyok kenyeret akarnának sütni, valahogy meg is kell őrölni” (Tamási Áron: Bölcső és bagoly. Regényes életrajz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1966. 11); „*Azonban* fáradságos és egy kicsit méltatlan munka ez” (uo. 12); „*Azonban* egyre-másra a lábam alá is kell nézmem” (uo. 37). (Erről a szórendi változási tendenciáról részletesebben l. a Nyirkos-émlékkönyvbe írt cikkemet: Kemény 2003: 290–2.)

2.1.6. További szórendi változások is az egységesülésnek tulajdoníthatók.

2.1.6.1. Az összetett, ill. igekötős igék *-ható*, *-hető* képzős folyamatos melléknévi igeneve tagadó állítmányként – a mondathangsúlyos *nem* miatt – fordított szórendű: *ez nem vehető észre*, *nem engedhető meg* stb. Kb. húsz éve figyelem, hogy ezek a tagadott igenevek – a megfelelő állító mondatok szórendjének hatása alá kerülve – megőrzik egyenes szórendjüket (l. cikkemet: A sorrend *nem megfordítható?* – Népszabadság, 1984. dec. 23.; kötetben: Kemény–Szántó szerk. 2002: 293–5). Azóta számos újabb adatot jegyezhettem fel:

„Az átmeneti enyhülés a hegyekben *nem észrevehető*” (a tévében, 2001. dec. 19.);

„Figo és Zidane *nem észrevehető*” (Sport1, 2003. máj. 24.);

„Az átélt borzalom *nem elmondható*” (168 óra, 1993. szept. 18. 16.15);

„A hívott szám pillanatnyilag *nem elérhető*” (mobiltelefon-központ hangfelvétele, 1999. febr.);

„Az Achille Lauro drámája *nem elszigetelhető* a korabeli eseményektől” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 27.; a Világóra olaszországi tudósítójától);

„Arra a közönségre számítunk, akik számára a hagyományos Belváros *nem elhagyható*” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 11. 6.25; az akkor megnyílt Ráday Könyvesház vezetője nyilatkozott így);

„A környezetvédő szervezetek szerint *nem megengedhető*, [...]” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 9. 17.50).

Ez a szórend nem magyarázható a melléknévi igenév melléknévvé válásával, mert ezekben a példákban a tagadott állítmány még inkább melléknévi igenévi, mint melléknévi szófajú.

Az igekötő el nem válása akkor is megfigyelhető, ha a mondat nyelvtanilag állító ugyan, de az állítmány előtt hangsúlyos mondatszakasz áll: „Ezek a célok azonban *csak korlátozott mértékben megvalósíthatók*” (nyelvészeti MTA doktori értekezésből).

2.1.6.2. Ha az igekötős igei állítmány előtt hangsúlyos mondatszakasz (fókusz) áll, az igekötő elválik az igétől, és attól jobbra kerül. Ezt a szabályt olykor figyelmen kívül hagyják, mert a nyomatéktalan mondat, ill. az egyenes szórend analógiája erősebbnek bizonyul:

„A részletes frekvenciatáblázatot a Magyar Rádió Rt. műsormagazinjában, a Rádió- és Televízióújságban megtalálhatja” (Bartók rádió, 1998);

„[a román miniszterelnök] nem látja értelmét, hogy egy újabb megállapodást aláírjanak” (Kossuth rádió, 2002. nov. 29.; egy hivatásos tudósító szövegéből; helyesebben: nem látja értelmét, hogy újabb megállapodást írjanak alá).

Ezek az egyelőre szórványos példák arra intenek, hogy csökkenőben van a szórendi finomságok iránti érzékenység, és a nyomatéktalan (egyenes) szórend kezdi hatása alá vonni a nyomatékos (fordított) szórendet. Ezért az információvesztéséért a hangzó szöveg hallgatóját kárpótolhatja a hangsúlyozás és a hanglejtés, de ha az írott nyelvre is áttérjed, megnehezítheti a mondanivaló árnyalatokig pontos kifejezését, ill. befogadását.

3. Előadásom befejező részében – konferenciánk fő témaköreinek megfelelően – nyelvleírás, nyelvművelés és stilisztika viszonyáról fogok néhány, részben elméleti, részben módszertani jellegű észrevételt tenni.

Induljunk ki Kenesei István Hányféle igazság van? című vitacikkének abból a megállapításából, hogy az újonnan feltűnő nyelvi jelenségeket (az adott esetben a *természetesen, hogy...* szerkezetet) többféle nézőpontból és módszerrel is vizsgálhatjuk, s ezeket a megközelítési módokat nem szükséges egymással szembeállítani és köztük értéksorrendet felállítani. A Keneseitől itt említett három vizsgálati mód: a **leíró/elméleti**, a **szociolingvisztikai** és a **nyelvművelő**. „Mind a három megközelítésnek megvan a maga feladata – szögezi le a tanulmány szerzője –, amit jól-rosszul (pontosabban: vagy jól, vagy rosszul, vagy a kettő valamilyen ötvözetében) teljesít” (Kenesei 2002: 46). Nem annak alapján kell tehát minősíteni egy elemzést, hogy milyen módszert alkalmazott, hanem hogy azt a módszert jól, hasznosan, a tudomány és a nyelvet beszélő közösség javára alkalmazta-e. Mondhatnánk, hogy ezek triviális kijelentések, de az elmúlt években annyira elmergesedtek a nyelvhelyesség körüli viták, hogy indokolttá vált, hogy valaki, mégpedig egy vitán felül álló tekintélyű nyelvtudós újból kimondja őket. Jóllehet „hivatalosan” már nem vagyok nyelvművelő, személy szerint is örülök annak, hogy ez most megtörtént, és ilyen határozottan történt meg.

Valamit még a három megközelítési mód viszonyáról, a köztük kialakuló „munkamegosztásról”! Elsőként többnyire a nyelvművelők figyelnek fel az új, „szabálytalannak” tetsző nyelvi jelenségre (ezt nevezi Balázs Géza a nyelvművelés „kapuór-funkciójának”; l. Balázs 1998: 190). Az így a figyelem homlokterébe került jelenséget az elméleti/leíró nyelvészeti képviselői abból a szempontból vizsgálják, hogy megmagyarázható, ill. előállítható-e az addigi szabályokkal, netán változtatni kell miatta a szabályokon. A szociolingvisztika kutatói pedig valamely reprezentatív minta feldolgozásával arra a kérdésre keresik a választ, kik és milyen mértékben használják a szóban forgó nyelvi megoldást (nem, korcsoport, lakóhely, iskolai végzettség stb. szerinti megoszlásban; vö. Kontra 2003: 57–66). Ezek után a probléma a róla adott leíró és szociolingvisztikai kutatási eredményekkel együtt mintegy visszakerül a nyelvművelőhöz, hogy az – immár a fenti vélemények ismeretében – kialakíthassa álláspontját: tudomásul veszi-e a nyelvi változás bekövetkeztét, vagy igyekszik róla lebeszélni mindazokat, akik igényt tartanak nyelvhelyességi tanácsaira. Akár így, akár amúgy dönt azonban, mindenképpen meg kell állapítania az új nyelvi jelenség stílusértékét, hogy informálhassa a nyelvhasználókat arról, milyen körülmények közt tanácsos, ill. nem tanácsos azt alkalmazni (a figyelembe veendő változók: magatartás, helyzet, érték, idő, hagyományozott/intézményesült nyelvváltozatok; vö. Tolcsvai Nagy 1996: 135).

A nyelv művelésnek (az én meggyőződésem szerint) valamely tudományos igényű és módszerű nyelvelírás kell alapulnia. Nem veszem tehát magamra Sándor Klárának azt az állítását, hogy a nyelv művelők nem tekintik érvényesnek a szociolingvisztikai felmérések adatait, még a reprezentatívakéit sem (Sándor 2003: 405). A szerzőnek rám való hivatkozása (Kemény 1993, lapszám nélkül) félreértésen alapul, minthogy az adott helyen (Kemény 1993: 157, ill. 1998: 72) található mondatom nem általában a nyelvhasználatnak, hanem a nyelv művelés „eredményességének” a (fel)mérhetőségére vonatkozik.

Ákár kérdőíves módszerrel, akár interjúkkal (elicitáció), akár spontán adatgyűjtéssel teszünk szert a kellő mennyiségű konkrét nyelvi anyagra, addig nem foglalhatunk állást valaminek a helyességéről vagy helytelenségéről, amíg ezeket a – lehetőleg minél bővebb szöveggörnyezettel együtt feljegyzett – adatokat meg nem vizsgáltuk. Ma már az adatbázisokból (pl. a Magyar Nemzeti Szövegtárból) vagy egy-egy sajtótermék digitalizált korpuszából aránylag gyorsan és nagy mennyiségben lehet adatokhoz jutni. Így gyűjtötte pl. Forgács Tamás a Magyar szólások és közmondások szótára anyagának egy részét a Magyar Hírlapból (vö. Grétsy 2003). A Magyar Rádió adásait is „visszahallgathatjuk” az interneten, sőt ezekben a hangfelvételekben bizonyos szakvakra, kifejezésekre kereshetünk is.

Az utóbbi években a magyar nyelv művelést több éles bírálat érte, vitatva módszereit, hasznosságát, sőt pusztá létezését is. Pl. Sándor Klára A magyar nyelv kézikönyvében így jellemzi a nyelv művelők munkamódszerét: „A »hibák fölfedezése« és javításuk nem a nyelvről szerzett ismeretekből, hanem a nyelvről kialakult mítoszokból indul ki” (Sándor 2003: 400). A mítoszokat már a Köznevelésben megjelent emlékezetes interjújában is említette: „a nyelv művelők általában *mítoszokra és babonákra* [kiemelés az eredetiben – K. G.] építenek” (Sándor 2001: 7).

Az kétségtelen, hogy mítoszokra nem építhető tudományos igényű, megbízható értékelés. De mik is ezek a „mítoszok”, amelyekre nyelv művelőink támaszkodnak? A magyar nyelv kézikönyvében Sándor Klára fel is sorolja, melyek a helyességnek a kritériumai a nyelv művelők szerint: ésszerűség, logika, gazdaságosság, érthetőség, nyelvtan, nyelvtörténet, a nagy írók példája és a szépség; korábban pedig a népnyelv is, de ezt a kritériumot az „egységesítő kommunista nyelv művelés” később elejtette (Sándor 2003: 400). „Ezek a szempontok – vonja meg a szerző a hagyományos nyelv művelő módszer mérlegét – a nyelv szempontjából egyrészt lényegtelenek, másrészt szubjektívak, azaz alkalmatlanok arra, hogy a »nyelvi helyesség« kérdéseinek eldöntésében használhassuk őket” (i. h.). Figyelemre méltó, hogy a *nyelvi helyesség* kifejezést a bíráló már eleve idézőjelbe teszi, megkérdőjelezve ezzel annak pusztá létezését is.

Gondolkodjunk el egy kissé ezen az értékelésen, amely kutatók, tanárok, egyetemisták szemléletét befolyásolhatja!

Először is azt kellene tisztázni, mit ért Sándor Klára az idézett mondatban „nyelv”-en. Az a benyomásom, hogy nem tesz különbséget nyelvi rendszer és nyelvhasználat között, s ezért véli úgy, hogy a fenti szempontok részben érdektelenek, részben alkalmatlanok „a nyelv” kutatására (bár még így sem érthető, miért rekeszti ki pl. a nyelvtant a lehetséges támpontok közül).

Az a tevékenység, amelyet Magyarországon a 18. század vége óta nyelv művelésnek neveznek, tudomásom szerint soha nem vindikálta magának a jogot arra, hogy a saussure-i értelemben vett nyelv (a nyelvi rendszer) elemzésével foglalkozzék. Illeté-

kessége a valóságos nyelvi gyakorlat, a nyelvhasználat körére terjed ki, de még itt is meg kell különböztetnie a normától való eltéréseknek két fajtáját:

– azokat, amelyek félreértésre vezet(het)nek, s ezáltal zavarják, sőt szélsőséges esetben lehetetlenné is teszik a kommunikációt (pl. a határozott névelő elhagyásából eredő félreértés: *Győr vereséget szenvedett*, helyesen: *A Győr...*, mert nem magáról a városról, hanem annak csapatáról van szó; a példát Tolcsvai Nagy Gábortól – 1989: 99 – veszem);

– és azokat, amelyek ilyen nehézségeket nem okoznak, de olyan értékítéletek, stilisztikai konnotációk tapadnak hozzájuk, hogy csak a saját normaszintjükön alkalmazhatók a stílusérzék sérelme nélkül (klasszikus példa erre a „süksükölő”, illetve a „nákoló” beszéd).

A kétféle normasértésnek megfelelően kétféle helyességről is beszélhetünk: kommunikatív versus pragmatikai vagy stilisztikai helyességről. Nádasy Ádám most megjelent könyvének *Konformista és viharadár* című fejezetében, ha nem tévedek, lényegében ugyanerről a különbségtételről van szó, az ő terminológiájával a „nyelvészeti” és a „társadalmi” helyesség között (Nádasy 2003: 272). A nyelvészeti helyesség egyetlen kritériuma a közlés sikeressége, megvalósulása vagy meg nem valósulása: ha megvalósul, helyes, ha nem valósul meg, nem az. Ezzel szemben a társadalmi helyesség a nyelvet beszélő közösség értékelésétől függ. Pl. a „tudok *ettől* v. *ennél* olcsóbbat” mondatban az *ettől* változat vulgáris-nyelvjárásias érzetet kelt, mint-hogy az utóbbi, az *ennél* alak vált köznyelvivé. „Hogy miért, arra nincs értelmes válasz. Fordítva is alakulhatott volna” (Nádasy 2003: 274). Itt meg kell jegyezni, hogy éppen az utóbbi időben válik kérdésessé a *-nál/-nél* ragos alak kizárólagos normativitása hasonlító határozói szerepben a *-tól/-től* ragossal szemben. Az új hírtelevízió híradójában a műsorvezetőtől a következő mondatot jegyeztem fel: „*A tervezettől egy hónappal korábban* elkészült a nemzeti fejlesztési terv” (HírTV, 2003. júl. 23. 21.05). De vannak példáim az írott sajtónyelvből, sőt a tudományos prózából is.

Visszatérve a nyelvművelés feladatára: a nyelv művelőjének főként az utóbbit, a társadalmi vagy stilisztikai helyességet kell megítélnie, amikor nyelvhasználati tanácsot ad. Az előadásom középső részében felsorolt analógiás változások is a társadalmi helyesség körébe tartoznak, e szerint is kell bánni velük: nem veszélyeztetik ugyan a kommunikáció működőképességét, de az eddig használatban levő változatok egyikének vagy másikának háttérbe szorításával bizonyos pontokon szegényíthetik nyelvünket. Fenntartom pl. magamnak a jogot, hogy – szerkesztőként vagy oktatóként – kijavítsam a *kettő fogalom* típusú hibákat. Úgy gondolom ugyanis, hogy ez nem csupán jogom, hanem kötelességem (ha tetszik: munkaköri kötelességem) is.

A társadalmi (stilisztikai) helyesség szempontjából mindig egy adott normaszinten jó/jobb/kevésbé jó/nem jó valami. Arra, hogy a nyelvi norma nem homogén, hanem több szint rétegződik benne egymás fölé, Tolcsvai Nagy Gábor már az 1980-as évek végén rámutatott *A nyelvművelés esélyei* című tanulmányában. Az általa javasolt modellben „nem egyetlen központi norma érvényesül, [...] hanem több változatot is elismer, s ezek között próbál értékrendet kialakítani” (Tolcsvai Nagy 1989: 100). A korábbi felfogás szerint kitüntetett szerepű irodalmi nyelv, illetve köznyelv egy lesz csupán a többi között, bár helyzeti előnyét nyilván megtartja. Az írott nyelvi norma kizárólagossága (monopóliuma) fokozatosan megszűnik; az egységesülést nem szabad központilag erőltetni, sürgetni.

Összegezve a fentieket: a nyelvművelés (akár nyelvész üzi, akár nem) meglehetősen különleges szellemi tevékenység. Tekinthető az alkalmazott nyelvtudomány egyik ágának is, amely a nyelvészet eredményeit közvetíti a művelt(ebb) közönség felé. De érintkezik a pedagógiával és a publicisztikával is, mert véleménye van, és azt ki is nyilvánítja, mégpedig azzal a céllal, hogy befolyásolja a dolgok menetét (mármint a nyelvhasználatot). Ezért a nyelvművelés kevesebb is, több is a tudománynál: tudományos alapokon kell nyugodnia, de céljai túlmutatnak a tudományéin, mivel embernevelő ambíciói is vannak. Sőt pl. amikor Bíró Ágnessel és Grétsy Lászlóval hármásban a hivatali nyelv körülményességét és homályosságát bíráltam (vö. Grétsy szerk. 1976), ezzel az akkori viszonyokat általában is bírálni kívántam, abban a reményben, hogy a nyelvhasználat őszintébbé és pontosabbá válása közelebb vihet egy demokratikusabb politikai rendszer kialakulásához. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a rendszerváltás a Hivatalos nyelvünk kézikönyvének köszönhető, csupán azt, hogy a nyelvművelés egy kissé mindig túlmutat önmagán. Aki ezt nem szereti, az ne művelje, sőt ne is „fogyassza” produktumait, de ne vonja kétségbe, hogy ilyesmi is van, illetve lehet a szellemi életben.

A kérdés tehát nem az, hogy legyen-e nyelvművelés, hanem hogy milyen legyen. Tolcsvai Nagy Gábor említett cikkében erről a következőket olvashatjuk: „Szükség van [...] a nyelvművelésre, de új felfogással” (Tolcsvai Nagy 1989: 102). Hogy ez az „új felfogás” mit jelent, azt többek között Nádasy Ádám fogalmazta meg egy vitacikkében: „A nyelvművelés ne fegyelmezés, ne gúnyos kiszervezés és kirekesztés legyen, hanem tanítás” (Nádasy 2003: 185).

Most, ahogy ezt az idézetet olvasom, felöltlik bennem: talán nem is olyan új ez a program, mint amilyennek a szerzője véli. Volt ugyanis egy magyar nyelvművelő, aki működésének negyven éve során mindig ezt hirdette: türelemmel és tapintattal tegyük szóvá a hibát, lehetőleg anélkül, hogy a hibázót megbántanánk. Bizonyára sokan vannak ebben a teremben, akik még emlékeznek, emlékezhettek rá: Lőrincze Lajosra. Hadd fejezzem be előadásomat egy tőle, az Emberközpontú nyelvművelés című kötetből vett idézettel: „Az iskola a magyar köznyelvet tanítja. [Az eredetiben ez a mondat ki van emelve – K. G.] Így van, nem is lehet másként. **De ha ez a tanítás nem kellő hozzáértéssel, türelemmel, tapintattal, fokozatosan történik, akkor nagyobb lesz a kár, mint a haszon**” (Lőrincze 1980: 215; ezt viszont én emeltem ki – K. G.). Mutatis mutandis igaz ez mai egyik témánkra, a nyelvművelésre nézve is.

IRODALOM

- Balázs Géza 1998: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*, Budapest, A–Z Kiadó.
 Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
 Fónagy Iván 1966: Api, figyelj ide!? Dallammetaforák, dallamváltozás a köznyelvben, *Magyar Nyelvőr* **90**, 121–37.
 Grétsy László 2003: Újdonság szótárirodalmunkban: szólások példákkal szemléltetve! [Ism.] *Édes Anyanyelvünk* 4: 15.
 Grétsy László szerk. 1976: *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*, Budapest, Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézet.

- Herman József–Imre Samu 1987: Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon, *Magyar Tudomány* 7–8: 513–31.
- Kemény Gábor 1993: Mi sem akarjuk „leválasztani” azt az ötmillió magyart! Válasz(ok) Kontra Miklósnak, *Szivárvány* 3: 155–8. (Újra in Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris, 69–73.
- Kemény Gábor 2003: Nyelvi változás és mikrodiakronia, *Magyar Nyelvjárások* 41, Hoffmann István–Kis Tamás szerk.: *Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára*, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. 287–95.
- Kemény Gábor–Szántó Jenő szerk. 2002: *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek*, Második, bővített kiadás, Budapest, Auktor Könyvkiadó. (Első kiadása: 1992.)
- Kenesei István 2002: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 98, 39–48.
- Kiss Gábor 2002: Egy meglepő irányú nyelvi változás: *sátort* helyett ma már *sátrat*. Gondolatok ingadozva használt szótöveinkről, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 287–91.
- Kiss Jenő 1999: Gondolatok a nyelvi újításról, in Kugler Nóra–Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 188–93.
- Kontra Miklós szerk. 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris.
- Lőrincze Lajos 1980: *Emberközpontú nyelvművelés*, Budapest, Magvető.
- Nádasdy Ádám 2003: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*, Budapest, Magvető.
- Pátrovics Péter 2003: Megjegyzések igekötőink használatának újabb tendenciáiról, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 202–6.
- Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Sándor Klára 2001: Van-e szükség nyelvművelésre? Beszélgetés Sándor Klára főiskolai tanárral, *Köznevelés* 2001. április 6. 7–9.
- Sándor Klára 2003: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémiai, 381–409.
- T. Somogyi Magda 2003: Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 371–5.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1989: A nyelvművelés esélyei, *Valóság* 10: 95–103.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: *A magyar nyelv stílisztikája*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.